

УДК 343.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.41>

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Кучинська О.П.,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінального процесу та криміналістики

Навчально-наукового інституту права

Київського Національного університету

імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-3464-4798>

2000_oksana@ukr.net

Кучинська О.П. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій.

У статті розглядається особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Наводяться дані судової статистики, що стосуються потерпілих осіб та завдана матеріальна та моральна шкода від кримінальних правопорушень, передбачених Розділом XVI Кримінального кодексу України протягом 2021-2022 років. Зазначено про процесуальні особливості статусу потерпілої особи, передбачені ст.ст. 55–57 Кримінального процесуального кодексу України. Проаналізовані положення нормативних актів, що стосуються відшкодування шкоди потерпілим. Пропонується прийняття окремого закону, який врегулював би підстави, умови, механізм та джерела виплати державною коштів потерпілим. Також запропоновано створення Фонду відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, у тому числі і за кіберзлочини (кримінальні правопорушення, що вчиняються з використанням інформаційних технологій). Враховуючи специфіку вчинення зазначених кримінальних правопорушень, а саме те, що вони вчиняються віддалено та з використанням інформаційних технологій (персональний комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон тощо), які у сучасних умовах інтенсивного розвиваються, виокремлено характерні ознаки особи потерпілого у даних протиправних діяннях: 1) вік; 2) використання операційної системи та обізнаність особи у користуванні інформаційними технологіями; 3) місце знаходження потерпілого; 4) характер заподіяної шкоди; 5) соціальний стан (статус) потерпілого. Звернута увага на особливе значення з'ясування віку особи потерпілого. Наголошено, що є певна категорія зазначених кримінальних правопорушень, що вчиняються стосовно осіб літнього віку; інша категорія щодо неповнолітніх осіб. Констатовано, що відомості про особу потерпілого грають вагомий роль під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Розуміючи та аналізуючи такі відомості слідчий, дізнавач, прокурор можуть висувати відповідні версії розслідування, що сприятиме швидкому та ефективному проведенню досудового розслідування зазначених протиправних діянь.

Ключові слова: інформаційні технології, особа потерпілого, криміналістична характеристика, кіберзлочини, потерпілий, слідчий, дізнавач.

Kuchynska O.P. The person of the victim as an element of the criminal characteristics of criminal offenses committed with the use of information technologies.

The article considers the victim's identity as an element of forensic characterization of criminal offenses committed using information technologies. The article provides data on judicial statistics concerning victims and material and moral damage caused from criminal offenses provided for in Section XVI of the Criminal Code of Ukraine during 2021-2022. It is indicated about the procedural features of the status

of an injured person provided for in articles 55–57 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The provisions of regulatory acts concerning compensation for damage to victims are analyzed. It is proposed to adopt a separate law that would regulate the grounds, conditions, mechanism and sources of payment of state funds to victims. It is also proposed to create a fund for compensation at the expense of the state for material and moral damage, including for cybercrime (criminal offenses committed using information technologies). Taking into account the specifics of the commission of these criminal offenses, namely, the fact that they are committed remotely and using information technologies (personal computer, laptop, tablet, smartphone, etc.), which in modern conditions are intensively developing, the characteristic features of the victim's personality in these illegal acts are highlighted: 1) Age; 2) use of the operating system and awareness of the person in the use of Information Technologies; 3) location of the victim; 4) nature of the damage caused; 5) social status (status) of the victim. Attention is drawn to the special importance of finding out the age of the victim's identity. It is noted that there is a certain category of these criminal offenses committed against the elderly; another category against minors. It is stated that information about the identity of the victim plays a significant role in the investigation of criminal offenses committed using information technologies. Understanding and analyzing such information, the investigator, Inquirer, and prosecutor can put forward appropriate versions of the investigation, which will contribute to the rapid and effective pre-trial investigation of these illegal acts.

Key words: information technologies, victim's identity, forensic characteristics, cybercrime, victim, investigator, Inquirer.

Постановка проблеми. Одне з головних місць у криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інформаційних технологій, відіграють відомості про особу потерпілого, що дають можливість слідчому, дізнавачу, прокурору отримати відповідну інформацію про подію вчинення кримінального правопорушення, а також ефективно використати її під час розслідування зазначених протиправних діянь.

Стан опрацювання. Наукові дослідження, що стосуються проблемних питань вивчення особи потерпілого, як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, проводили українські вчені: Н.М. Ахтирська, В.І. Галаган, М.А. Погорецький, В.О. Коновалова, О.Ю. Костюченко, В.К. Лисиченко, І.Ю. Мірошніков, О.Н. Колесниченко, М.В. Салтевський, Д.Б. Сергєєва, В.Ю. Шепітько та інші.

Метою статті є визначення характерних ознак особи потерпілого у кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. За даними судової статистики [1] у кримінальних правопорушеннях, передбачених Розділом XVI КК України, у 2021 році фізичних осіб потерпілих обліковано 38, заподіяно моральної та матеріальної шкоди на суму 8 458 897 грн. Деяко меншим є показник у 2022 році - потерпілих 15 осіб, матеріальна та моральна шкода склала 521 598 грн. Натомість, наведені статистичні дані не в повній мірі відтворюють кількість потерпілих та заподіяну шкоду від зазначених кримінальних правопорушень, оскільки обмежуються ст.ст. 361–363-1 КК України. Суттєвими факторами, що впливають на формування цих статистичних даних також є:

- 1) не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи;
- 2) не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення;
- 3) сам потерпілий не звертається із заявою про вчинення кримінального правопорушення;
- 4) потерпілі можуть знаходитися в інших країнах, через що звертаються до правоохоронних органів іноземних держав.

Перед тим, як перейти до дослідження характерних криміналістичних ознак особи потерпілого у кримінальних правопорушеннях, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, зазначимо щодо процесуальних особливостей особи потерпілого, оскільки він є одним з ключових учасників кримінального провадження.

Згідно чинного Кримінального процесуального законодавства (ч. 1 ст. 55 КПК України) потерпілим у кримінальному провадженні може бути як фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, так і юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди. Крім того, може бути і адміністратор за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [2].

Слід звернути увагу, що з прийняттям у 2012 році нового Кримінального процесуального кодексу України вперше змінено суб'єктний склад потерпілих, і на сьогодні потерпілим у кримінальних провадженнях визначається не лише фізична, а й юридична особа.

Потерпілим також може бути особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 3 ст. 55 КПК України). Слід зауважити, що потерпілим не може бути особа, якій моральна шкода завдана як представнику юридичної особи чи певної частини суспільства (ч. 4 ст. 55 КПК України).

Якщо внаслідок правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливає подання нею відповідної заяви, потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням – потерпілими може бути визнано кілька осіб (ч. 6 ст. 55 КПК України).

Права та обов'язки потерпілого визначаються ст.ст. 56 та 57 КПК України та виникають з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 2 ст. 55 КПК України). Така заява подається до слідчого, дізнавача чи прокурора під час досудового розслідування, чи до суду під час судового провадження.

Не вдаючись до наукової полеміки, зауважимо, що такий підхід до визначення моменту визнання особи потерпілою є дискусійним. Йдеться про те, що з моменту скоєння кримінального правопорушення та до визнання особи потерпілою зберігається невизначеність у правовому статусі постраждалої особи від кримінального правопорушення, що позбавляє її можливості використовувати права, які складають процесуальний статус потерпілого, і як наслідок, тягне порушення його прав на доступ до правосуддя та судовий захист.

У зв'язку із специфікою кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій (вчиняються віддалено, злочинець-жертва не мають фізичного контакту тощо) постає питання про відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок держави.

Наприклад, у Австрії, Великобританії, Німеччині, Франції, США, Японії на законодавчому рівні закріплено право постраждалої особи на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди за рахунок держави, оскільки вважається, що це є невід'ємним правом кожного громадянина та є елементом правового статусу особи.

Так, у рамках реалізації права потерпілого у ст. 127 КПК України визначаються випадки такого відшкодування за рахунок підозрюваного, обвинуваченого, а також за його згодою, будь-якої фізичної чи юридичної особи та держави. Частково визначені питання відображаються у різних нормативних актах на рівні кодексів (ст. 209 КК України, ст. ст. 1177, 1207 ЦК України), але загальним чином і без урахування конкретних ситуацій. Нажаль, таке право потерпілого, як відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, потрапляє в Україні у розряд формальних.

Вбачається за доречним, прийняття окремого закону, який врегулював би підстави, умови, механізм та джерела виплати державною коштів потерпілим. У 1993 році Верховною Радою України було ухвалено Постанову № 2931-ХІІ «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» [3]. У п.6 цієї постанови зазначалося про те, що необхідно розглянути питання про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою». Однак у 1996 році цей пункт Постанови втратив чинність. З 2004 по 2020 рік неодноразово на розгляд парламенту вносилися проекти законів, що передбачали створення в Україні Фонду відшкодування шкоди потерпілим [4], [5].

Нажалі до сьогоднішнього дня такий Фонд в Україні не створений. Тому, ми пропонуємо створити Фонд відшкодування за рахунок держави матеріальної та моральної шкоди, у тому числі і за кіберзлочини (кримінальні правопорушення, що вчиняються з використанням інформаційних технологій).

При створенні такого Фонду пропонуються наступні джерела його наповнення:

- відрахування частини сум, що одержані від реалізації конфіскованого майна;
- частина від сплати штрафів за адміністративні та кримінальні правопорушення;
- суми від зборів при укладенні певних видів страхових договорів;
- добровільні внески юридичних та фізичних осіб.

Що стосується особи потерпілого, як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, то у криміналістичній літературі, яка стосується методики розслідування зазначених протиправних діянь, недостатньо приділено уваги особі потерпілому.

Слушно зауважує О.В. Лускатов, що між потерпілим і злочинцем найчастіше просліджується певний взаємозв'язок, внаслідок чого злочинці зазвичай не випадково обирають окремих осіб об'єктами свого кримінального посягання [6, с. 413].

Погоджуємося з думкою В.Ю. Шепітька, що особі потерпілого, як елементу криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, притаманний наступний перелік ознак:

- 1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта, сімейний стан, наявність родичів та інші);
- 2) соціально-психологічні дані (темперамент, характер, емоційні прояви);
- 3) характеристика особи потерпілого (за місцем роботи, навчання, проживання, за показанням рідних, близьких);
- 4) соціальні зв'язки (коло спілкування, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу тощо);
- 5) особливості поведінки – до, під час чи після вчинення кримінального правопорушення;
- 6) матеріальне становище
- 7) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей);
- 8) дані про суспільно-корисну діяльність, її особливості;
- 9) причини віктимної поведінки [7, с. 164-165].

У кримінальних правопорушеннях, що вчиняються з використанням інформаційних технологій, Л.П. Паламарчук виділяє такі характерні ознаки особи потерпілого:

- вид діяльності (господарська, комерційна, управлінська, виробнича, інформаційна, посередницька, транспортна тощо);
- фінансовий стан;
- досвід роботи працівників з комп'ютерною технікою;
- наявність служби безпеки щодо захисту комп'ютерів, систем та комп'ютерних мереж [8, с. 80].

Беручи до уваги вищенаведені думки науковців, враховуючи специфіку вчинення окреслених кримінальних правопорушень, а саме те, що вони вчиняються віддалено та з використанням інформаційних технологій (персональний комп'ютер, ноутбук, планшет, смартфон тощо), у сучасних умовах інтенсивного розвитку інформаційних технологій, можна виокремити характерні ознаки особи потерпілого у даних протиправних діяннях:

- 1) вік;
- 2) використання операційної системи та обізнаність особи у користуванні інформаційними технологіями;
- 3) місце знаходження потерпілого;
- 4) характер заподіяної шкоди;
- 5) соціальний стан (статус) потерпілого.

Особливе значення має з'ясування віку особи потерпілого. До прикладу, є певна категорія зазначених кримінальних правопорушень, що вчиняються стосовно осіб літнього віку, а інша категорія щодо неповнолітніх осіб.

Так, не поодинокими у наш час є випадки, коли особам літнього віку телефонують шахраї, представляючись представниками охорони банку та повідомляють потерпілим про сумнівні банківські операції на рахунку. Користуючись раптовістю та погрозою втрати всіх накопичених на банківському рахунку коштів, шахраї просять повідомити їм всі банківські дані потерпілого. Необізнаність літніх людей сприяє тому, що вони під психологічним впливом повідомляють шахраям всі необхідні дані.

Що стосується неповнолітніх потерпілих осіб, то проти них частіше вчиняються такі дії як кібербулінг (цькування однокласників в школі), розбещення неповнолітніх з використанням інформаційних технологій тощо.

Використання відповідної операційної системи. В більшості випадків, шахраї створюють шкідливе програмне забезпечення, що націлене на відповідну операційну систему (Windows, Linux тощо). Оскільки поширеною операційною системою у світі є Windows, то більшість шкідливих програмних засобів націлені саме на цю операційну систему.

Також, велику роль під час розслідування зазначених протиправних діянь відіграють відомості про те, що потерпілий вчиняв на своєму пристрої: які інформаційні ресурси (сайти) він відвідував, чи приходили йому на електронну поштову скриньку сумнівні листи з файлами, чи реєструвався він на сумнівних сайтах тощо.

Місце знаходження потерпілого. Оскільки дані кримінальні правопорушення не мають просторового обмеження, тобто особа злочинець може знаходитися в одній країні, а особа потерпілого в іншій, це може слугувати ознакою вибору злочинцем саме даного потерпілого.

Соціальний стан (статус) потерпілого. Велику роль грає соціальний стан (статус) потерпілого в суспільстві. Не рідко злочинці обирають своїми жертвами саме відомих осіб. Так, хакери намагалися видати себе за колишнього канцлера Німеччини Ангелу Меркель та начебто від її імені просили надати відповідну інформацію у президента Європейського центрального банку Крістіни Лагард [9].

У іншому випадку, жертвами російських хакерів стали федеральні прокурори США. У період з 7 травня по 27 грудня 2020 року проводилися масштабні хакерські атаки проти працівників офісу прокуратури США. При цьому, у 27 офісах прокуратури США був зламаний один обліковий запис співробітника даного відомства [10].

Висновки. Таким чином, відомості про особу потерпілого грають вагомую роль під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій. Розуміючи та аналізуючи такі відомості слідчий, дізнавач, прокурор можуть висувати відповідні версії розслідування, що сприятиме швидкому та ефективному проведенню досудового розслідування зазначених протиправних діянь.

Список використаних джерел:

1. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення 05.05.2023).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/conv#n2530> (дата звернення 20.04.2023).
3. Постанова Верховної Ради України «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю» від 26.01.1993 № 2931-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2931-12#Text> (дата звернення 21.04.2023).
4. Проект Закону «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо механізму фінансового забезпечення відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких правопорушень». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/200126> (дата звернення 05.05.2023).
5. Проект Закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди громадянам, які потерпіли від злочинів» № 6283 від 25.10.2004. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6283&skl=5 (дата звернення 20.04.2023).
6. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Дніпро, 2017. 480 с.
7. Шепітько В.Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів. *Проблеми законності: республік. між від. наук. зб.* Харків: Нац. юрид. акад. України, № 93. 2008. С. 168–174.
8. Паламарчук Л.П. Криміналістичне забезпечення розслідування незаконного втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж: дис. ... канд. юрид. наук. Київ. 2004. 215 с.
9. Хакери видали себе за Ангелу Меркель і намагалися зламати акаунти глави Європейського центробанку. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/07/12/7143080/> (дата звернення 05.05.2023).
10. Мін'юст США: російські хакери здамали пошту федеральних прокурорів <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/2/7302466/> (дата звернення 05.05.2023).